

มานุษยวิทยากับการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมืดในประเทศไทย¹

Anthropology and Dark Tourism in Thailand: A Preview

ปิยรัตน์ ปันลี

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Piyarat Panlee

Department of Sociology and Anthropology

Faculty of Social Science, Kasetsart University

E-mail: piyarat.pan@ku.th

วันรับบทความ: 6 พฤษภาคม 2565 (Received May 6, 2022)

วันแก้ไขบทความ: 31 พฤษภาคม 2565 (Revised May 31, 2022)

วันตอบรับบทความ: 15 มิถุนายน 2565 (Accepted June 6, 2022)

บทคัดย่อ

การท่องเที่ยว (Tourism) เป็นแหล่งรายได้หลักที่มีบทบาทสำคัญต่อภาคเศรษฐกิจระดับโลก ขณะเดียวกันการท่องเที่ยวยังเป็นบทบาทสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม ทั้งจากการกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่พิก เส้นทางผ่าน การจัดกิจกรรม การเกิดขึ้นของร้านค้าร้านอาหารและการสร้างสิ่งที่ถูกเรียกว่าการอำนวยความสะดวกในพื้นที่เพื่อรองรับการท่องเที่ยว ดังนั้น เมื่อการเดินทางท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวไม่เพียงแต่เพิ่มมากขึ้น แต่ยังมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบหรือเกิดการท่องเที่ยวในรูปแบบใหม่ ๆ ขึ้น ย่อมส่งผลกระทบต่อสังคมและชีวิตผู้คนไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง สำหรับบทความนี้ได้ศึกษาการเกิดขึ้นของการท่องเที่ยวเชิงมืด (Dark tourism) หรือการท่องเที่ยวไปยังสถานที่ที่เต็มไปด้วยความเศร้าโศก อันเนื่องมาจากการเกิดโศกนาฏกรรมหรือหายนะของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นเหตุที่เกิดจากภัยธรรมชาติ หรือจากการ

กระทำของมนุษย์ จัดเป็นการท่องเที่ยวตามความสนใจพิเศษ (Special interest tourism) ที่ยังไม่ได้รับความสนใจจากแวดวงการศึกษาทางมานุษยวิทยา (Anthropology) มากนัก โดยสำรวจการวิวัฒน์ของแนวคิดและการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมืด ตัวอย่างการท่องเที่ยวเชิงมืดในต่างประเทศ มานุษยวิทยากับการท่องเที่ยวเชิงมืด และการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมืดในประเทศไทย ทั้งการศึกษามานุษยวิทยาของไทยและการศึกษาในสาขาวิชาอื่นที่เกี่ยวข้อง ในประเด็นการตายและความตาย

คำสำคัญ: การท่องเที่ยว, การท่องเที่ยวเชิงมืด, มานุษยวิทยาการท่องเที่ยวเชิงมืด, มานุษยวิทยาการท่องเที่ยว, มานุษยวิทยาการตายและความตาย

Abstract

Tourism is a major source of income and plays an important role in the global economy. At the same time, tourism also plays an important role in social and cultural change, from becoming a tourist attraction, accommodation, travel route, organizing activities to emergence of shops, restaurants and the creation of what is now known as the tourism facilitation area. Therefore, when tourist travel is increasing there is still a change in the form or the emergence of new forms of tourism. This affects society and people's lives in one way or another such as the emergence of Dark Tourism. Dark Tourism is when tourists go to a place full of melancholy due to human tragedy or disaster whether caused naturally or by human action. It is classified as special interest tourism but does not receive enough interest from the field of anthropology. This paper aims to explore the relationship between anthropological studies and dark tourism. It also aims to review

the existing literature of the anthropology of tourism and the anthropology of death by asking two questions: (a) How do anthropologists understand this field from an interdisciplinary point of view across boundaries; and (b) what might the methodology be?

Key words: Tourism, Dark Tourism, Anthropology of Dark Tourism, Anthropology of tourism, Anthropology of death

บทนำ

การท่องเที่ยว (Tourism) เป็นแหล่งรายได้หลักที่มีบทบาทสำคัญต่อภาคเศรษฐกิจระดับโลก ดังจะเห็นได้จากการมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจของการท่องเที่ยวในปี 2564 อยู่ที่ประมาณ 1.9 ล้านล้านเหรียญสหรัฐ (UNWTO, 2022) ขณะเดียวกันการท่องเที่ยวยังเป็นบทบาทสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม ทั้งจากการกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยว ที่พัก เส้นทางผ่าน การจัดกิจกรรม การเกิดขึ้นของร้านค้า ร้านอาหารและการสร้างสิ่งที่ถูกเรียกว่า การอำนวยความสะดวกในพื้นที่เพื่อรองรับการท่องเที่ยว ดังนั้น เมื่อการเดินทางท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวไม่เพียงแต่เพิ่มมากขึ้น แต่ยังมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบหรือเกิดการท่องเที่ยวในรูปแบบใหม่ ๆ ขึ้น ย่อมส่งผลกระทบต่อสังคมและชีวิตผู้คนไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง ดังเช่นการเกิดขึ้นของการท่องเที่ยวเชิงมืด (Dark tourism) หรือการท่องเที่ยวไปยังสถานที่ที่เต็มไปด้วยความเศร้าโศก อันเนื่องมาจากการเกิดโศกนาฏกรรมหรือหายนะของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นเหตุที่เกิดจากภัยธรรมชาติ หรือจากการกระทำของมนุษย์ จัดได้ว่าเป็นการท่องเที่ยวตามความสนใจพิเศษ (Special interest tourism) ที่ยังไม่ได้รับความสนใจจากแวดวงการศึกษาทางมานุษยวิทยา (Anthropology) มากนัก มีเพียงการกล่าวถึงในฐานะการท่องเที่ยวรูปแบบหนึ่งที่อาจเผยให้เห็นความตึงเครียดในความทรงจำทางวัฒนธรรม²

ตัวอย่างสถานที่ท่องเที่ยวเชิงมิต เช่น ค่ายกักกันเอาชวิทซ์-เบียร์เคนา (Auschwitz-Birkenau) บ้านของแอน แฟรงค์ (Anne Frank House) ทุ่งสังหาร (Killing field) และพิพิธภัณฑสถานฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ (Tuol Sleng Genocide Museum) อนุสรณ์สันติภาพฮิโรชิมา (Hiroshima Peace Memorial) อนุสรณ์สถานและพิพิธภัณฑสถานรำลึกเหตุการณ์ 9/11 (National September 11 Memorial and Museum) โรงไฟฟ้านิวเคลียร์เชอร์โนบิล (Chernobyl nuclear power plant) ไปจนถึงสถานที่ที่แทบไม่น่าเชื่อว่าจะกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวได้อย่าง ปงต์ เดอ ลัลมา (Pont de l' Alma) อุโมงค์ในปารีสที่เจ้าหญิงแห่งเวลส์ได้รับอุบัติเหตุ ล้วนแล้วแต่เป็นสถานที่ที่มีย่านท่องเที่ยวเข้าเยี่ยมชมนับล้านทั้งสิ้น นักท่องเที่ยวที่ชื่นชอบการท่องเที่ยวแบบนี้เป็นใครทำไมคนเราถึงอยากไปดูสถานที่ที่มีคนเจ็บจริงตายจริง เพราะอะไรพวกเขถึงเดินทางท่องเที่ยวไปยังที่ ‘ดาร์ก ๆ’ หรือมีเหตุผลอะไรอยู่เบื้องหลังการเดินทางนั้น แนวทางการตอบคำถามดังกล่าวจึงนำมาสู่การตั้งคำถามถึงกรอบแนวคิดและวิธีการศึกษาทางมานุษยวิทยาที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวและมานุษยวิทยาที่เกี่ยวข้องกับการตาย (Dying) และความตาย (Death) ทั้งที่มีอยู่และที่ควรจะมี

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมานุษยวิทยากับการท่องเที่ยวเชิงมิต และทบทวนการศึกษามานุษยวิทยาว่าด้วยการท่องเที่ยวและมานุษยวิทยาว่าด้วยการตายและความตายที่ผ่านมา โดยมีข้อเสนอว่าทฤษฎีหรือวิธีวิทยาโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำวิจัยภาคสนามที่ถือเป็นหัวใจหลักของนักมานุษยวิทยาจะเป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจปรากฏการณ์การท่องเที่ยวนี้ได้อย่างลึกซึ้ง โดยบทความนี้ได้แบ่งออกเป็นสามส่วน *ส่วนแรก* เป็นการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงมิต กรอบการแบ่งหรือจัดประเภทการท่องเที่ยวเชิงมิต รวมถึงตัวอย่างการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมิตในต่างประเทศ ซึ่งแม้ว่าการท่องเที่ยวเชิงมิตจะมีหลายลักษณะ แต่บทความนี้จะเน้นการท่องเที่ยวเชิงมิตที่เกี่ยวข้องกับความตาย เนื่องจากเป็นหัวใจหลัก

ของการศึกษา (Stone, 2018) ส่วนที่สองเป็นการศึกษามานุษยวิทยากับการท่องเที่ยวเชิงมืด โดยการสำรวจและทบทวนแนวคิดมานุษยวิทยาในสองขอบเขตสาขา คือ มานุษยวิทยาว่าด้วยการท่องเที่ยว (Anthropology of tourism) และมานุษยวิทยาว่าด้วยการตายและความตาย (Anthropology of death) และส่วนที่สามเป็นการสำรวจการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมืดในประเทศไทย รวมทั้งการศึกษามานุษยวิทยาของไทยในประเด็นการตาย ความตาย ความทรงจำ สถานที่ และการศึกษาในสาขาวิชาอื่น เช่น การจัดการการท่องเที่ยว เป็นต้น โดยหวังว่า การขยายพรมแดนความรู้ด้านการท่องเที่ยวเชิงมืด จะช่วยสร้างความรู้ความเข้าใจในอดีตที่น่าเศร้า ส่งเสริมการอนุรักษ์วัฒนธรรมและมรดกทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม และเสริมสร้างความตระหนักในเรื่องความรับผิดชอบต่อสังคมต่อไป

การท่องเที่ยวเชิงมืด (Dark tourism) คืออะไร

คำว่า การท่องเที่ยวเชิงมืด หรือ “Dark Tourism” ถูกใช้ครั้งแรกโดย John Lennon และ Malcom Foley ในปี 1996 ว่าหมายถึง “ปรากฏการณ์ที่ห้อมล้อมด้วยการนำเสนอและการบริโภคจากผู้มาชม ในที่มีคนตายและเกิดหายนะขึ้นจริงและถูกทำให้เป็นสินค้า” (Foley & Lennon, 1996: 198) และในหนังสือของพวกเขาชื่อ *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster* (2000) ซึ่งเป็นผลงานชิ้นสำคัญที่ได้รับการยกย่องให้เป็นหนังสือเล่มแรกที่ศึกษาการท่องเที่ยวซึ่งเกี่ยวข้องกับความตายอย่างเป็นระบบ Lennon and Foley (2000: 3) เสนอว่า การท่องเที่ยวเชิงมืดเป็นมากกว่าการไปเยี่ยมชมสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับหายนะ ความตายและโศกนาฏกรรม รวมถึงกิจกรรมการท่องเที่ยวอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นยังสถานที่แห่งนั้น แต่ “เป็นทั้งผลผลิตของสถานการณ์ของโลกสมัยใหม่ตอนปลายและเป็นปัจจัยสำคัญต่อสถานการณ์เหล่านั้น”

ในช่วงเดียวกันนั้น บทความของ A.V. Seaton “Guided by the Dark: from thanatopsis to thanatourism” (1996: 235-239) เห็นแย้งกับ Lennon และ Foley โดยเสนอว่า การท่องเที่ยวเชิงมิดันมีประวัติศาสตร์อันยาวนานเชื่อมโยงกับสิ่งที่เขาเรียกว่า ธรรมเนียมมรณะ (thanatopic tradition) เช่น การใคร่ครวญถึงความตายที่สามารถย้อนกลับไปได้ถึงยุคกลาง แต่ทว่าความเข้มข้นขึ้นในยุคโรแมนติกของช่วงปลายศตวรรษที่สิบแปดและต้นศตวรรษที่สิบเก้า โดยกล่าวถึงสถานที่ท่องเที่ยวหลายแห่ง เช่น เรือนจำ หลุมศพ การประหารชีวิตในที่สาธารณะ และโดยเฉพาะสมรภูมิตหารแห่งวอเตอร์ลู (Waterloo) ที่กลายเป็นสถานที่ที่ดึงดูดนักท่องเที่ยวตั้งแต่ปี ค.ศ. 1816 และเมืองปอมเปอี (Pompeii) ที่ Seaton เรียกว่า “สถานที่ท่องเที่ยวแห่งความตายที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในยุคโรแมนติก”

อย่างไรก็ตาม การศึกษาที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างสถานที่ท่องเที่ยวและความสนใจในความตายเป็นชิ้นแรก คืองานของ Chris Rojek *Ways of Escape: Modern Transformations in Leisure and Travel* (1993: 136) ที่พูดถึง “Black spot tourism” หรือ “การพัฒนาเชิงพาณิชย์ของหลุมฝังศพและสถานที่ซึ่งคนดังหรือผู้คนจำนวนมากได้พบกับความตายอย่างกะทันหันและรุนแรง” ในฐานะสถานที่ท่องเที่ยว โดย Rojek ได้ยกตัวอย่างกลุ่มนักท่องเที่ยว (sightseer) ที่แหกกันไปที่สถานที่เกิดภัยพิบัติ เช่น เหตุการณ์เที่ยวบินแพนแอมที่ 103 เกิดระเบิดเหนือเมือง ล็อกเกอร์บี้ (Lockerbie) ประเทศสกอตแลนด์ ในวันที่ 21 ธันวาคม ค.ศ. 1988³ ที่ภายหลังจากหนังสือพิมพ์ลงข่าวเกี่ยวกับโศกนาฏกรรมนี้ ก็ทำให้ถนนหลักที่มุ่งสู่สถานที่ที่เกิดเหตุรถติดยาวถึง 6-7 ไมล์ หรือการรายงานข่าวในช่วงเดือนมีนาคม 1987 ที่ผู้คนแห่ไปยังเซบรูกา (Zeebrugge) [หมู่บ้านบนชายฝั่งของประเทศเบลเยียม] พร้อมแซนด์วิช เพื่อดูเรือเฟอร์รี่อังกฤษ MS Herald of Free Enterprise ที่เกิดอุบัติเหตุพลิกคว่ำหลังออกจากท่าเรือ ปลายทางโดเวอร์ (Dover) ประเทศอังกฤษ โดยมีผู้เสียชีวิต 193 ราย (Rojek, 1993: 136-138) นอกจาก

โศกนาฏกรรมดังกล่าว Rojek ยังได้ยกตัวอย่างอีก 3 กรณีคนดัง เช่น กรณีแฟนคลับของ James Dean ที่จะไปรวมตัวกันทุกปี ณ สถานที่และช่วงเวลาเดียวกันกับที่ดาราดังเสียชีวิตจากอุบัติเหตุทางรถยนต์ในปี ค.ศ. 1955 เช่นเดียวกันกับการจัดงานในวันครบรอบการลอบสังหาร John F. Kennedy ที่ Dallas รัฐเท็กซัส ที่มีการฉายสารคดีสดในช่วงเวลาเดียวกันกับที่เขาเคยถูกยิง และการจุดเทียนเพื่อรำลึกถึงราชาเพลงร็อกแอนด์โรล Elvis Presley ที่ Graceland รัฐเทนเนสซี (Rojek, 1993: 142-144)

การท่องเที่ยวเชิงมึตสร้าง ความสนใจให้กับสังคมโดยกว้างและวงการวิชาการโดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษาด้านการท่องเที่ยว อย่างไรก็ตาม คำว่า “dark” ในวงการการศึกษาเรื่องนี้ ถือว่าเป็นคำที่สร้างข้อถกเถียงอย่างมากคำหนึ่งในแง่ของการจัดประเภทของสถานที่หรือประสบการณ์การท่องเที่ยว นักวิชาการบางคนเห็นว่า การตัดสินใจว่าสถานที่หรือประสบการณ์การท่องเที่ยวนั้น “มึตดำ” หรือไม่นั้น เป็นกระบวนการสร้างทางสังคมมากกว่าจะเป็นข้อเท็จจริงตามวัตถุประสงค์ที่สร้างโดยนักวิชาการด้านการท่องเที่ยว ในขณะที่คำถามเช่น ต้อง “ดาร์ค” แค่ไหนและอย่างไร ถึงจะจัดเป็นการท่องเที่ยวเชิงมึต หรือการท่องเที่ยวเชิงมึตแต่ละประเภทตอบสนองความคาดหวังและความปรารถนาที่แตกต่างกันของนักเดินทางอย่างไร ถูกนำมาใช้เพื่อจัดแบ่งประเภทของการท่องเที่ยวเชิงมึต ตัวอย่างเช่น ความพยายามของ Richard Shapley (2005) ที่ใช้รูปแบบของการบริโภคประสบการณ์การท่องเที่ยว จัดประเภทการท่องเที่ยวเชิงมึตออกเป็น 4 แฉดตั้งแต่ “ซิดสุด” จนถึง “ดำสุด” ดังนี้ ประเภทแรก การท่องเที่ยวแบบหม่นหมอง (Pale tourism) คือ การท่องเที่ยวแบบที่นักท่องเที่ยวให้ความสนใญ่น้อยหรือความสนใจจำกัดเมื่อท่องเที่ยวไปยังสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับความตายที่ไม่ได้ตั้งใจจะเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยว ประเภทที่สอง อุปสงค์การท่องเที่ยวสีเทา (Grey tourism demand) คือ นักท่องเที่ยวที่มีความหลงใหลในความตายไปเยี่ยมชมสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับความตายที่ไม่ได้ตั้งใจจะเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยว ประเภท

ที่สาม อุปทานการท่องเที่ยวสีเทา (Grey tourism supply) คือ สถานที่ที่ตั้งขึ้นโดยมีเจตนาเพื่อแสวงหาประโยชน์จากความตาย แต่ดึงดูดผู้มาเยี่ยมได้บ้างที่ไม่ได้มีความสนใจในความตายเป็นหลัก และประเภทสุดท้าย การท่องเที่ยวสีดำ (Black tourism) คือ สถานที่ท่องเที่ยวที่ซึ่งความหลงใหลในความตายได้รับการเติมเต็มด้วยประสบการณ์ที่ตั้งใจไว้เพื่อตอบสนองความหลงใหลนี้ โดยเขาเสนอว่า เมื่อแบ่งการท่องเที่ยวเชิงมืดออกเป็นเจ็ด จะทำให้สามารถกำหนดประสบการณ์หรือจุดดึงดูดเฉพาะได้

กล่าวได้ว่า ความหมายโดยกว้างของการท่องเที่ยวเชิงมืด หมายถึง กระบวนการไปท่องเที่ยวยังสถานที่ที่มีความเกี่ยวข้องกับการตาย ความตาย การทรมานหรือโศกนาฏกรรม หรือการสังหารโหด เป็นการท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับการตายและความตายทั้งในแบบที่เกิดจากธรรมชาติและแบบที่เกิดจากมนุษย์ ในวงการวิชาการการศึกษาด้านการท่องเที่ยว นอกจากคำว่า Dark tourism แล้วนั้น ยังมีการใช้คำอื่นอีกเช่น Black Spot tourism (Rojek, 1993) Thanatourism (Seaton, 1996) Morbid tourism (Blom, 2000) Fright tourism (Bristow & Newman, 2005) Trauma tourism (Clark, 2006) หรือ Grief tourism (Lewis, 2008) รวมถึงยังมีการแบ่งหมวดหมู่ย่อยตามประเภทของสถานที่ เช่น การท่องเที่ยวสถานที่หายนะ (Post-Disaster tourism) (Pottorff & Neal, 1994) การท่องเที่ยวสถานที่ฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ (Genocide tourism) (Tunbridge & Ashworth, 1996) หรือ Holocaust tourism (Beech, 2000) การท่องเที่ยวสนามรบ (Battlefield tourism) (Smith, 1998) การท่องเที่ยวเชิงสงคราม (War tourism) (Endy, 2004) การท่องเที่ยวเกี่ยวกับการฆ่าตัวตาย (Suicide tourism) (Sperling, 2019) ซึ่งแตกต่างกันไปตามมุมมอง การนิยาม กรอบการอธิบายของการท่องเที่ยวแบบนั้น ๆ

การศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมืดมีการแบ่งหมวดหมู่ย่อยประเภทต่าง ๆ ในช่วงต้น เป็นความพยายามในการนิยามการท่องเที่ยวรูปแบบนั้น การศึกษา

ในช่วงถัดมาเป็นการนำแนวคิดด้านการท่องเที่ยวไปทำความเข้าใจองค์ประกอบต่าง ๆ ของการท่องเที่ยว เช่น ประสบการณ์การท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยว การศึกษารูปแบบการจัดการสถานที่ท่องเที่ยว การจัดการของรัฐ ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย รวมถึงประเด็นที่ถกเถียงกันอย่างเข้มข้นอย่างประเด็นจริยธรรม อย่างเช่น การท่องเที่ยวที่เรียกว่า การท่องเที่ยวสถานที่ฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ อันเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวที่เป็นการไปเยือนสถานที่ที่มีหรือเกี่ยวข้องกับการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ (Tunbridge & Ashworth, 1996; Beech 2000) ที่ถือว่าเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวที่ได้รับความสนใจมากที่สุดแห่งหนึ่งทั้งจากนักท่องเที่ยวและจากนักวิชาการด้านการท่องเที่ยวเชิงมรดก อันจะเห็นได้จากจำนวนนักท่องเที่ยวที่ไปยังสถานที่ท่องเที่ยว เช่น the Kigali Genocide Memorial ประเทศรวันดา The Tuol Sleng Genocide Museum และ the Choeung Ek Memorial (The Killing Fields) ประเทศกัมพูชา หรือโดยเฉพาะ Auschwitz-Birkenau State Museum ประเทศโปแลนด์ที่เฉพาะปี 2019 มีผู้มาเยี่ยมชมถึง 2.32 ล้านคน (Auschwitz-Birkenau State Museum, 2020) ตัวอย่างงานวิจัย เช่น “Tourist Experiences of Genocide Sites: The case of Rwanda” ของ Sharpley and Gahigana (2014) ที่ศึกษาว่าการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ที่รวันดาถูกนำเสนอและจดจำอย่างไร แรงจูงใจที่ทำให้นักท่องเที่ยวตัดสินใจไปเที่ยว ประสบการณ์ของนักท่องเที่ยวในการไปท่องเที่ยวยังพื้นที่นั้น โดยใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือในการวิจัย หรือ “Visit Rwanda: a well primed public relations campaign or a genuine attempt at improving the country's image abroad?” ของ Voets (2021) ที่เห็นว่านโยบายการท่องเที่ยวของประเทศและแนวคิดการสร้างแบรนด์ประเทศหรือการพัฒนาภาพลักษณ์ของชาติ (national branding) ที่มุ่งเน้นแต่การสร้างภาพลักษณ์ด้านบวก ไม่มีการกล่าวถึงการละเมิดสิทธิมนุษยชนในประเทศที่ถูกมองข้ามไป

จะเห็นได้ว่า ในช่วงเวลากว่า 20 ปีภายหลังจากที่ “Dark Tourism” ถูกใช้เป็นครั้งแรก นักวิชาการด้านการท่องเที่ยวเชิงมืด ได้ตีพิมพ์ผลงานที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวเชิงมืดในมุมมองที่หลากหลาย การท่องเที่ยวเชิงมืดได้รับความนิยมมากขึ้น จนกระทั่งมีการก่อตั้งองค์กรเพื่อเป็นศูนย์กลางในการให้ข้อมูลสำหรับการท่องเที่ยวเชิงมืดโดยเฉพาะ รวมถึงมีการเรียนการสอนและการวิจัยอย่างเป็นระบบเป็นครั้งแรกที่ Institute for Dark Tourism Research (iDRT) ณ มหาวิทยาลัยเซ็นทรัล แลงคาเชียร์ (University of Central Lancashire) อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า ยังมีพื้นที่ว่างอีกมากสำหรับการสำรวจตรวจสอบกิจกรรมเชิงมืดด้วยแนวคิดทางมานุษยวิทยา ไม่ว่าจะเป็นในเชิงทฤษฎีหรือวิธีวิทยาโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำวิจัยภาคสนามที่ถือเป็นหัวใจหลักของนักมานุษยวิทยาที่ยังไม่ได้ถูกนำมาถกเถียงอย่างมากพอ

มานุษยวิทยากับการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมืด

ความสัมพันธ์ระหว่างมานุษยวิทยากับการท่องเที่ยว อาจเรียกได้ว่าเป็นการเริ่มต้นแบบรักษาระยะห่าง ดังจะเห็นได้จากเมื่อแรกเริ่มที่มีศาสตร์การท่องเที่ยวเกิดขึ้น นักมานุษยวิทยาเล็งที่จะศึกษาเกี่ยวกับการท่องเที่ยวด้วยเหตุผลหลายประการ อาทิ นักมานุษยวิทยามองว่าประสบการณ์ของนักท่องเที่ยวเทียบอะไรไม่ได้เลยกับสิ่งที่นักมานุษยวิทยาเผชิญ (Burns, 2004; Graburn, 1983) และนักมานุษยวิทยาเห็นว่า การท่องเที่ยวเป็นเรื่องที่ไม่จริงจังมากพอ ไม่คุ้มค่าต่อการแสวงหาความเป็นวิชาการ (Nash et al., 1981) งานชิ้นแรกๆ ที่ถือว่าเป็นการศึกษาการท่องเที่ยวในแนวทางมานุษยวิทยาคืองานของ Theron Nuñez (1963) ที่ศึกษาการใช้เวลาช่วงวันหยุดสุดสัปดาห์ในวิลล่าที่สร้างในย่านชุมชนยากจนในเขตทะเลสาบปาปาลา (Chapala) ของนักท่องเที่ยวที่มีฐานะร่ำรวยในเมืองกวาดาลาฮารา (Guadalajara) ประเทศเม็กซิโก

อย่างไรก็ตาม การเดินทางและการท่องเที่ยวเริ่มกลายเป็นหัวข้อที่คุ้มค่าต่อการศึกษาทางมานุษยวิทยาในยุโรปช่วงทศวรรษที่ 1930 และในสหรัฐอเมริกาช่วงทศวรรษที่ 1960 (Montero, 2012) และมีการพัฒนาต่อเนื่องอย่างช้า ๆ ช่วงแรกเป็นการสนใจศึกษาที่มาของการท่องเที่ยว การนิยามการท่องเที่ยว นักท่องเที่ยวและการใช้เวลาว่าง รวมถึงผลกระทบของการท่องเที่ยว (Burns, 2004; Nash et al., 1981; Smith, 1989) งานที่ถือว่าเป็นหนึ่งในการศึกษาการท่องเที่ยวระหว่างประเทศชิ้นแรก ๆ และมีอิทธิพลอย่างมากต่อชุมชนนักมานุษยวิทยาที่ศึกษาการท่องเที่ยว ได้แก่งานสี่รวมบทความที่ชื่อ *Hosts and Guests* (Smith, 1989) เป็นการศึกษาการท่องเที่ยวที่ใช้ทฤษฎีและระเบียบวิธีทางมานุษยวิทยา ซึ่งทำให้เกิดการพัฒนาการศึกษาการท่องเที่ยวด้วยกรอบมานุษยวิทยาอย่างเป็นระบบ

การศึกษามานุษยวิทยาว่าด้วยการท่องเที่ยวในปัจจุบัน ครอบคลุมการศึกษาการท่องเที่ยวที่สัมพันธ์กับมิติต่าง ๆ เช่น มิติด้านชุมชน ผลกระทบทั้งด้านบวกและลบที่มีต่อธรรมชาติและวัฒนธรรม ผลกระทบที่มีต่อท้องถิ่น การต่อสู้ อำนาจและการควบคุมทรัพยากรและย่านที่อยู่อาศัย ประวัติศาสตร์ มิติด้านชนชั้น รูปแบบการใช้ชีวิต อัตลักษณ์ ความเป็นเพศ อารมณ์ รวมไปถึงมิติด้านจริยธรรม สิ่งแวดล้อมและการเมืองของการเป็นนักท่องเที่ยว เป็นต้น⁴ อย่างไรก็ตาม บทความนี้ได้นำเสนอ การทำความเข้าใจการท่องเที่ยวเชิงมิติอันเป็นรูปแบบการท่องเที่ยวที่ด้านหลักด้านหนึ่งนั้นสัมพันธ์กับความคิดเรื่อง ความรุนแรง การทรมาน การตาย ความตาย ความเศร้าโศกอาดูร การไว้ทุกข์ นอกจากกรอบการอธิบายด้วยมานุษยวิทยาด้านการท่องเที่ยวดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้วยังสามารถทำความเข้าใจด้วยกรอบแนวคิดของมานุษยวิทยาว่าด้วยการตายและความตายได้เช่นกัน

การศึกษาเกี่ยวกับการตายและความตายในมานุษยวิทยา เป็นหนึ่งในประเด็นที่มีความสำคัญและมีรากฐานมาอย่างยาวนาน การศึกษาวัฒนธรรมต่าง ๆ ในเชิงชาติพันธุ์วรรณาในหลายบริบทนำไปสู่การสำรวจวิธีการที่สังคม

จัดการหรือรับมือกับความตาย (Robben, 2004; Rosaldo, 2004) คำถามกว้าง ๆ ที่มักพบในการเริ่มต้นการศึกษาคือ ความตายเป็นลักษณะสากลของมนุษย์หรือเป็นวิถีคิดที่สัมพันธ์กันกับวัฒนธรรม (Goodwin & Bronfen, 1993) การก่อสร้างทางวัฒนธรรมเกี่ยวกับความตายอย่างไร ผลกระทบของความตายที่มีต่อสายใยทางสังคมมีอะไรบ้าง (Hertz, 1960) คำถามอื่น ๆ อาทิ ความสัมพันธ์ของคนเป็นกับความตายเป็นอย่างไรร คนตายประคองสังคมที่เหลือให้อยู่ร่วมกันได้อย่างไร อะไรคือนิยามทางด้านชีววิทยาของคำว่าตาย (Kaufman, 2000; Kaufman & Morgan, 2005) เป็นต้น

การสำรวจมุมมองทางมานุษยวิทยาทางด้านวัฒนธรรม สังคมและชีววิทยาเกี่ยวกับการตาย ความตายและภาวะใกล้ตาย (death and dying) ของมนุษย์จากมุมมองข้ามวัฒนธรรมในช่วงต่อมา นำไปสู่วิวาทะที่กว้างขึ้นเกี่ยวกับการตายและความตาย หัวข้อของการศึกษามานุษยวิทยาว่าด้วยการตายและความตายจึงกว้างขวางครอบคลุมเริ่มตั้งแต่ปฏิบัติการที่สัมพันธ์กับศพ พิธีกรรมปลงศพ แบบแผนการฝังศพ การจัดงานศพ เรื่องการแพทย์ ความเป็นปัจเจกบุคคล เชื้อชาติ การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ เพศภาวะ ความศรัทธา ความทันสมัยและโลกฆราวาส วัฏจักรของชีวิตและความตาย ความเป็นวัตถุของศพนุษย์ อารมณ์และความรู้สึก (Huntington & Metcalf, 1979; Robben, 2018)

หากย้อนกลับไปทบทวนที่มาที่ไปของการสนใจศึกษาและข้อถกเถียงเกี่ยวกับการตายและความตาย พบว่า การอธิบายเกี่ยวกับการตายและความตายเติบโตไปพร้อมกับการพัฒนาทฤษฎีทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 เช่นจาก *Primitive Culture* (1970 [1873]) ของนักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษอย่าง Edward Tylor ผู้ที่ถือได้ว่าเป็นบิดาของวิชามานุษยวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Anthropology) และงานทั้ง 3 ชิ้นของ James Frazer คือ *The Golden Bough* (1936 [1890]) ผลงานที่สร้างชื่อ *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*

(1913) และชุด *The Fear of the Dead in Primitive Religion* (1966 [1933-1936]) ที่แม้งานของทั้งสองโดยหลักแล้วจะมุ่งเน้นอธิบายวิวัฒนาการทางสังคม (Social evolutionism) แต่ทั้งคู่ก็ได้ใช้ข้อมูลเกี่ยวกับการตาย ความตายและปฏิบัติการเกี่ยวกับความตายมาสร้างคำอธิบายในมุมมองที่สัมพันธ์กันกับทฤษฎีที่ตนเสนอ และเห็นว่าสภาวะเข้าสู่ความตายและสภาวะที่ใกล้เคียงกับความตาย เช่น การนอนหลับ หรือความฝันเป็นจุดกำเนิดของแนวคิดเรื่องจิตวิญญาณ (Soul) ซึ่งถือเป็นจุดกำเนิดของศาสนาทั้งปวง (Huntington & Metcalf, 1979: 6)

หลังจากนั้นก็ปรากฏความพยายามในการทำความเข้าใจการตายและความตายในแนวทางอื่น ซึ่งมานุษยวิทยารวมถึงศาสตร์พี่น้องอย่างสังคมวิทยา ในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 นั้น เรียกว่าได้รับอิทธิพลอย่างมากจากแนวคิดของ Emile Durkheim จากผลงาน *Suicide: A Study in Sociology* (1952) และ *The Elementary Forms of the Religious Life* (1976) ที่พูดถึงการฆ่าตัวตายและศาสนา โดยการศึกษาในช่วงนั้นมักเป็นการศึกษาในด้านพิธีกรรม เช่น “A contribution to the collective representation of death” (1991 [1907]) ของ Robert Hertz ที่ศึกษาชาวไคยัก (Dayak) บนเกาะบอร์เนียว อินโดนีเซีย พูดถึงความตายโดยตรงโดยเฉพาะอย่างยิ่งผลกระทบทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นจากความตาย ในขณะที่ *Rites of Passage* (1960) ของ Arnold Van Gennep⁵ มองว่าความตายเป็นหนึ่งในวิกฤติของวัฏจักรชีวิตที่จำเป็นต้องมีปฏิบัติพิธีกรรมมารองรับ

นักวิชาการในยุคต่อมาได้นำคำอธิบายแนวคิดการหน้าที่ (Functionalism) ไปขยายความต่อ เช่น Bronislaw Malinowski บิดาแห่งงานภาคสนามที่เริ่มเกริ่นเกี่ยวกับหน้าที่ทางใจของความเชื่อในหนังสือชื่อ *Argonauts of the Western Pacific* (1960 [1922]) และขยายความเพิ่มใน *Magic, Science and Religion and Other Essays* (1954) ว่า ความตายทำให้เกิดความโกลาหลทางอารมณ์และพิธีกรรมเกี่ยวกับความตายมีหน้าที่ในการระงับความวิตก

กังวลนั้น เช่นเดียวกันกับ Radcliffe-Brown (1954[1922]) ที่มองว่าความตายเป็นส่วนหนึ่งในการรื้อถอนความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคม (Social cohesion) ส่วนพิธีกรรมนั้นก็เป็นการแสดงออกซึ่งอารมณ์และความรู้สึกที่ตอบสนองต่อเหตุการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้น⁶ และในอีกทางหนึ่งการทำ ความเข้าใจความตายก็พัฒนาไปพร้อมกับความสนใจนักมานุษยวิทยาในแนวคิดเชิงสัญลักษณ์ (Symbolism) อย่างเช่นการศึกษาของ Mary Douglas (1966:116, และกรุณาตุ 1970) ในแง่ของความตาย ผู้ที่อยู่ต่ำสุดในระบบวรรณะ หรือผู้ที่อยู่ต่ำที่สุดในโครงสร้างทางสังคมนั้น ต้องดูแลร่างกายที่ก่อมลพิษของผู้ตาย จึงเป็นการยืนยันและตอกย้ำสถานะที่ต่ำต้อยของพวกเขา เพราะ “โครงสร้างทางสังคมถูกผลิตซ้ำด้วยขนาดที่เล็กลงไปยังในร่างกายมนุษย์” หรืองานของ Bloch's (1971) ที่วิเคราะห์การย่อยสลายของศพที่ถูกฝังและสัญลักษณ์ของหลุมฝังศพที่ผู้ตายสืบทอดอัตลักษณ์ของบรรพบุรุษของพวกเขา

จากที่กล่าวมาข้างต้น ด้วยวิธีวิทยาหลัก คือ ชาติพันธุ์วรรณาและการศึกษาเชิงเปรียบเทียบ นักมานุษยวิทยาได้เปิดพื้นที่การศึกษาและพัฒนาแนวคิดในการศึกษาความตายอย่างกว้างขวางเก็บข้อมูลจากหลายวัฒนธรรมมานำเสนอในลักษณะชาติพันธุ์วรรณาเกี่ยวกับความตายจำนวนมากที่ไม่อาจระบุได้ทั้งหมดในที่นี้ อย่างไรก็ตาม ควรระบุถึงงาน Geertz (1957) Fabian (1991 [1973]) Bloch and Parry (1982) และ Rosaldo (2004 [1984]) ที่ถือว่ามีความสำคัญด้วย ถึงแม้อาจกล่าวได้ว่า การศึกษาในยุคที่ผ่านมาล้วนได้รับอิทธิพลจากกรอบการมองแบบหลังอาณานิคม (Postcolonialism) วิทยาศาสตร์ชีวภาพ (Bioscience) และการจ้องมองแบบผู้ชาย (Male gaze) จนเมื่อมีการเติบโตของแนวคิดสตรีนิยม (Feminism) รวมถึงอิทธิพลทางความคิดของ Michel Foucault (2008) เรื่องชีวการเมือง (Biopolitic) และชีวอำนาจ (Biopower) ได้ทำให้การศึกษาความตายในทางมานุษยวิทยาไปไกลขึ้นกว่าเดิมที่อยู่เพียงแต่ในมิติศาสนา พิธีกรรมและสัญลักษณ์⁷ มีการตั้งคำถามถึงประสบการณ์ความตายและการไว้ทุกข์ว่าเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรภายใต้

เงื่อนไขของโลกาภิวัตน์ การที่ศาสนาและกระบวนการทำให้เป็นทางโลก หรือฆราวาส (Secularisation) เพิ่มขึ้น รวมทั้งแ่งมเทคโนโลยี อันนำไปสู่การศึกษาภาวะใกล้ตาย การจบชีวิต สิทธิการตาย การเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคม ความทรงจำ ชีวิตหลังความตาย รวมถึงแนวคิดและแนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับความตายที่สร้างสรรค์และยั่งยืนอันสัมพันธ์กับประเด็นสิ่งแวดล้อม จากที่กล่าวมาทั้งหมด จะเห็นได้ว่า ความรู้ความเข้าใจจากมานุษยวิทยาการทองเกี่ยวกับมานุษยวิทยาการตายและความตาย น่าจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อผู้สนใจศึกษาการทองที่เกี่ยวเนื่องด้วยแนวคิดและวิธีวิทยาทางมานุษยวิทยา

การศึกษาการทองที่เกี่ยวเนื่องในประเทศไทยที่ยังไปไม่ถึง

แ่งมการตายและความตายในมิติการทองเกี่ยวโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทองที่เกี่ยวเนื่องในประเทศไทย เริ่มได้รับความสนใจทั้งในระดับผู้ที่เกี่ยวข้อง กับอุตสาหกรรมการทองเกี่ยว ในแวดวงวิชาการและสาธารณะไม่นานมานี้ อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาการให้ความสนใจจะมีมิติที่สอดคล้องกันกับสิ่งที่เคยเกิดขึ้นในโลกตะวันตก ตัวอย่างเช่น ในการนำเสนอจากสื่อ แรกเริ่มนั้น มักเป็นในแ่งมของการเป็นการทองเกี่ยวที่ “แปลก” ในขณะที่องค์การภาครัฐที่เกี่ยวข้องโดยตรงอย่างการทองเกี่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) มองว่าเป็นการทองเกี่ยวรูปแบบใหม่ที่น่าจับตามองในการสร้างโอกาสทางธุรกิจ และในส่วนของการศึกษาการทองที่เกี่ยวเนื่องในไทยนั้น มักเป็นไปในเชิงเน้นการบริหารจัดการการทองเกี่ยวเพื่อนักทองเกี่ยวเป็นหลัก

การศึกษาของมนัสสินี บุญมีศรีสง่า (2558: 582) ใช้คำว่า “แหล่งทองเกี่ยวที่มีบทเรียนจากความสูญเสีย อุบัติภัย และมรณภัย” แทนคำว่า การทองที่เกี่ยวเนื่องในการศึกษา “การให้ความหมายรูปแบบและกลยุทธ์การตลาดการทองเกี่ยวแบบดาร์กทัวร์ริซึมในพื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี” ซึ่งมีสถานที่ทองเกี่ยวที่เข้ากับนิยามดังกล่าวหลายแห่ง อาทิ ทางรถไฟสายมรณะ

สะพานข้ามแม่น้ำแคว ช่องเขาขาด สุสานทหารสัมพันธมิตรดอนรัก สุสานทหารสัมพันธมิตรเขาปูน หรือสุสานเขาช่องไก่ วัดไชยชุมพลชนะสงคราม ถ้ำกระแซ เป็นต้น และเสนอว่า การจัดรูปแบบการท่องเที่ยว ควรนำเสนอในรูปแบบของการสะท้อนให้เห็นถึงบทเรียนและผลเสียจากสงคราม *ไม่ควรแสดงถึงความโหดร้าย ให้มันเป็นแค่ประวัติศาสตร์ แต่ไม่ควรกล่าวโทษใคร [เน้นความโดยผู้เขียน]*

คำศัพท์และกรอบการศึกษานี้ได้ถูกนำไปใช้ในงานวิจัยของกุลทิกา วิบูลย์ปิ่นและพิทักษ์ ศิริวงศ์ (2560: 101) จากที่ศึกษา “พฤติกรรมและทัศนคติของนักท่องเที่ยวที่มีต่อการจัดบริการในแหล่งท่องเที่ยว กรณีพิพิธภัณฑสถานแพทย์ศิริราช” จำนวน 6 แห่ง ตัวอย่างสิ่งที่ถูกนำมาจัดแสดง เช่น ชิ้นส่วนอวัยวะของมนุษย์ที่เสียชีวิตตามธรรมชาติและผิดธรรมชาติ เครื่องมือที่ใช้ในการชันสูตรพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 8 เสื้อผ้าในวันเกิดเหตุของคดีฉนวนฉวี เป็นต้น โดยเสนอว่านักท่องเที่ยวมาเยี่ยมชมพิพิธภัณฑสถานนี้ “เพราะต้องการได้รับความรู้เกี่ยวกับโรคร้ายไข้เจ็บและชมสิ่งแสดงทางการแพทย์ที่น่ากลัว [เน้นความโดยผู้เขียน] ที่ไม่สามารถหาชมได้จากพิพิธภัณฑทั่ว ๆ ไป” อย่างไรก็ตาม งานวิจัยระบุว่า นักท่องเที่ยวต่างไม่ได้มีความรู้สึกว่ายากกลับมาเยี่ยมชมพิพิธภัณฑซ้ำ

การศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาของไทยเกี่ยวกับการตายและความตายนั้น จากการสำรวจเบื้องต้นพบว่า มักสัมพันธ์กับฐานคิดของการกำหนดนิยามความหมายของคำว่าตาย เช่น ความตายในทางศาสนา ความตายในทางการแพทย์ ความตายทางกฎหมาย เป็นต้น โดยการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาในไทยที่ศึกษาการตายและความตายในทางศาสนา มีจุดเริ่มต้นที่สอดคล้องกับการศึกษาในต่างประเทศ กล่าวคือ การตายเป็นเรื่องการจบสิ้นของชีวิตและมองศาสนาว่าเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยให้บุคคลผ่านกระบวนการเผชิญหน้ากับความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ตัวอย่างการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยามักเป็นการศึกษาความเชื่อ โลกหลังความตายที่สัมพันธ์กันกับความคิด ความเชื่อ และศาสนาของกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการศึกษากลุ่ม

ชาติพันธุ์ เช่น พิธีกรรมเกี่ยวกับความตายในประเทศไทย ของปราณี วงษ์เทศ (2534) “ผีผู้ไท”: ความหมายในความตายและตัวตน ของพิเชฐ สายพันธุ์ และคณะ (2544) วัฒนธรรม ความตายกับความหลากหลายทางชาติพันธุ์: มอญ-โซ่ง-กะเหรี่ยง-ม้ง-เย้า ของสมรภัช ชัยสิงห์กานานนท์และคณะ (2550) วัฒนธรรมโลงไม้ไทยในบริบทอาเซียน ของรัศมี ชูทรงเดช (2559) เป็นต้น

ส่วนความตายในทางการแพทย์ มักเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับการแพทย์สมัยใหม่ที่นิยามความตายจากการที่ระบบร่างกายหยุดทำงาน โดยพิจารณาการทำงานของ หัวใจ ปอดและสมอง โดยแต่เดิมเคยถือว่า ความตายหมายถึงภาวะสิ้นสุดของสัญญาณชีพ เมื่อหัวใจหยุดเต้นและหยุดหายใจ แต่ต่อมาถือการทำงานของสมองเป็นสำคัญ กล่าวคือ การที่สมองตายถือเป็นการตายทางการแพทย์ (อวิการัตน์, 2556) การศึกษาในแง่มุมนี้ เริ่มแรกมักเป็นการศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์การแพทย์ที่มองการตายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมสุขภาพ ต่อมาจึงเป็นขยายความเข้าใจและตั้งคำถามกับอำนาจทางการแพทย์ หรือเป็นการผสานแนวคิดทางศาสนาเข้ากับการจัดการความตายทางการแพทย์ เช่น พหุลักษณะทางการแพทย์กับสุขภาพในมิติสังคมวัฒนธรรมของ โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ (บก.) (2548) การศึกษาเชิงชาติพันธุ์วรรณาในมิติทางวัฒนธรรมของความตายในโรงพยาบาลสมัยใหม่ ของ เอกภพ สิทธิวรรณธนะ (2556) การเตรียมตัวและยอมรับความตายในโครงการเผชิญความตายอย่างสงบของเครือข่ายพุทธิกา ของ สุธินี ศิวะพฤกษ์พงศ์ (2560) ตามลำดับ รวมถึงการศึกษาการปรับตัวพร้อมรับความตายจากมุมมองของศาสตร์ใกล้เคียงอย่างสังคมวิทยาจาก จากงาน “บ้าน” สุดท้ายของชีวิต: มุมมองเชิงสังคมวิทยาต่อการบริหารคุณภาพชีวิตระยะท้าย ของภาวิกา ศรีรัตนบัลล์ (2560)

ในด้านความตายทางกฎหมายนั้น อาจกล่าวได้ว่า ขึ้นอยู่กับนิยามในสองรูปแบบ แบบแรกคือ การตายตามธรรมชาติ (Death) เป็นการอิงกับนิยามทางการแพทย์ดังที่ได้กล่าวข้างต้น ส่วนอีกแบบเป็นการตายโดยผลของกฎหมาย (Disappearance) หรือการตายโดยการสาบสูญ หมายถึงว่า การที่

ศาลสันนิษฐานว่าบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งถึงแก่ความตายและสั่งว่าเป็นคนสาบสูญ บุคคลผู้นั้นย่อมถือว่าตายในทางกฎหมาย แต่ในความเป็นจริงบุคคลนั้นอาจจะตายหรือยังมีชีวิตอยู่ก็ได้ โดยการที่ศาลจะมีคำสั่งให้คนสาบสูญหรือถึงแก่ความตายทางกฎหมายนั้น นับตั้งแต่เมื่อครบกําหนดระยะเวลาแบบธรรมดา 5 ปี หรือแบบพิเศษ 2 ปี (วาโย, 2560) ตัวอย่างการศึกษามักคาบเกี่ยวระหว่างนิยามทางการแพทย์และกฎหมาย ในบางกรณีก็คาบเกี่ยวกับศาสนาด้วย เช่น การศึกษาเกี่ยวกับการทำแท้งของผู้หญิง (กนกวรรณ, 2545; วิลาสินี, 2554)

ขณะเดียวกัน เมื่อพิจารณาการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาของไทยเกี่ยวกับมานุษยวิทยาท้องเที่ยว แม้ว่าจะมีความพยายามเกริ่นถึงการท้องเที่ยวด้านมิติที่สัมพันธ์กันกับการทำความเข้าใจอดีต ผ่านการศึกษามรดกความทรงจำของสงครามโลกครั้งที่ 2 ในประเทศไทยในการศึกษางานพิพิธภัณฑ (อุดมลักษณ์, 2556) อย่างไรก็ตาม การท้องเที่ยวเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจอย่างมากจากทั้งนักมานุษยวิทยาและศาสตร์อื่นที่เกี่ยวข้องในการศึกษาที่ผ่านมามีทั้งในลักษณะที่เป็นกังวลกับการตีכלานของสิ่งที่เรียกว่าอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว และทั้งในลักษณะของการชี้ให้เห็นถึงแนวโน้มที่ดี ตัวอย่างการศึกษา เช่น ผลกระทบที่เกิดจากการท้องเที่ยวที่มีต่อชุมชน (ดวงกมล, 2554; สมหมาย, 2541) การท้องเที่ยวกับการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ (ทวีช, 2548; พรรณปพร, 2552) และกระทั่งการสร้างคู่มือและแนวทางปฏิบัติสำหรับการท้องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ (สุดแดน, 2558) เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า ที่ผ่านมานั้นการศึกษาวาดด้วยการตายและความตายในสังคมไทย ถูกผูกขาดอย่างเบ็ดเสร็จจากมุมมองและคำอธิบายของแนวคิดเรื่องความเชื่อและศาสนา รวมถึงแนวคิดการแพทย์สมัยใหม่เป็นหลัก แม้ว่าจะมีการศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาที่เปิดพื้นที่ในการทำความเข้าใจในปริณทลหรือสร้างพื้นที่แห่งการสนทนากับสหสาขาอื่น แต่โดยมากยังคงให้น้ำหนักกับการถกเถียงอยู่ในปริณทลของศาสนาและการแพทย์อยู่ ในขณะที่การศึกษาเรื่องการตายและความตายที่สัมพันธ์กับสถานที่ในแง่ของการ

มองเป็นสถานที่ท่องเที่ยวไม่ใช่ประเด็นสาธารณะที่มีพื้นที่กว้างขวางนัก หรืออาจเรียกได้ว่ายังมี สิ่งต้องห้าม หรือ “taboo” ในการพูดถึงเรื่องนี้อยู่ จึงถือเป็นความท้าทายสำหรับนักมานุษยวิทยาในการขยายพื้นที่ในประเด็นสาธารณะนี้

บทสรุป

สำหรับสรรพสัตว์แล้ว ความตายอาจเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ แต่เมื่อพิจารณาจากการบริบทการศึกษาชาติพันธุ์วรรณา การศึกษามานุษยวิทยา ทำให้เห็นว่า ในแต่ละสังคมวัฒนธรรมนั้น เราต่างตายในแบบของเรา เป้าหมายของบทความนี้คือการสำรวจการวิวัฒน์ของแนวคิดและการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมรดก รวมถึงตัวอย่างการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมรดกในต่างประเทศ มานุษยวิทยากับการท่องเที่ยวเชิงมรดก และสำรวจการศึกษาการท่องเที่ยวเชิงมรดกในประเทศไทย ทั้งการศึกษามานุษยวิทยาของไทยและการศึกษาในสาขาวิชาอื่นที่เกี่ยวข้องในประเด็นการตายและความตาย โดยนำเสนอภาพรวมเบื้องต้นในด้านต่าง ๆ เช่น วัฒนธรรม การแพทย์ ศาสนา การเมือง และการท่องเที่ยวผ่านประเด็นที่เกี่ยวข้องกับชีวิตและความตาย ที่ทำให้เห็นว่า ความตายเป็นประสบการณ์สากลที่ซับซ้อน ที่ทำให้การท่องเที่ยวที่สัมพันธ์กับความตายย่อมเป็นเรื่องที่ซับซ้อนเช่นกัน

จากมานุษยวิทยาการท่องเที่ยวกับมานุษยวิทยาการตายและความตายมาสู่การศึกษามานุษยวิทยาการท่องเที่ยวเชิงมรดกนั้นมีทั้งเหตุผลและความสำคัญ อย่างที่เห็นได้ว่าการท่องเที่ยวและสถานที่ท่องเที่ยวเชิงมรดก ที่ปรากฏอยู่ในสถานที่ต่าง ๆ นั้น ยังมีความแตกต่างกันอย่างมากอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นหลุมศพหรือสถานที่เสียชีวิตของเหล่าคนดัง บ้านสยองขวัญ สถานที่แสวงบุญ ไปจนถึงค่ายกักกันหรือสถานที่เกิดเหตุภัยพิบัติครั้งใหญ่ อย่างไรก็ตาม สถานที่ดังกล่าวทั้งหมดล้วนต้องการการพัฒนา การจัดการ การตีความและการส่งเสริมที่มีประสิทธิภาพและเหมาะสม ดังนั้น มานุษยวิทยาในฐานะศาสตร์ที่พยายามเข้าใจคน เข้าใจวัฒนธรรมควรเข้าสู่พื้นที่แห่งการสนทนากับสหสาขาอื่นให้

มากขึ้น และทฤษฎีหรือวิธีวิทยาโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำวิจัยภาคสนามที่ถือเป็นหัวใจหลักของนักมานุษยวิทยาจะเป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจปรากฏการณ์การท่องเที่ยวได้อย่างลึกซึ้ง เพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้นต่อปรากฏการณ์การท่องเที่ยวเชิงมิดในบริบทสังคม วัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และการเมืองต่อไป

เชิงอรรถ

- ¹ ปรับปรุงจากการบรรยายวิชาการออนไลน์สาธารณะ หัวข้อ "สะพานข้ามแม่น้ำแคว, Dark Tourism และแผนที่ของความเจ็บปวด" จัดโดย ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) วันที่ 15 ธันวาคม 2564 ผู้เขียนขอขอบคุณ ผศ.ดร. ปุรินทร์ นาคสิงห์ ดร.นฤพนธ์ ตัววิเศษ และเจ้าหน้าที่ของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธรผู้เกี่ยวข้องทุกท่านอีกครั้ง
- ² โปรดดูเพิ่มเติมในชนัญ วงษ์วิภาค. 2015. การท่องเที่ยววัฒนธรรมยุคหลังสมัยใหม่ (Postmodern Tourism). ใน วัฒนธรรมกับการท่องเที่ยว. ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยศิลปากร. สืบค้นจาก <http://www.sure.su.ac.th/xmlui/handle/123456789/333>
- ³ ทำให้เกิดผู้เสียชีวิต 270 คน จาก 21 ประเทศ เหตุการณ์ครั้งนี้ถูกบันทึกเป็นเหตุการณ์ก่อการร้ายครั้งใหญ่ที่สุดของสก็อตแลนด์
- ⁴ ตัวอย่างเช่น มิติชุมชนจาก *Siege of the Spirits: Community and Polity in Bangkok* (2016) ของ Michael Herzfeld ที่เสนอแนวคิดการอยู่ร่วมกันของพื้นที่ประวัติศาสตร์และชุมชน เป็นศึกษาการต่อสู้ของชุมชนป้อมมหากาฬในเขตกรุงเทพมหานคร มิติเชื้อชาติจากงาน *Cuban Color in Tourism and La Lucha: an Ethnography of Racial Meanings* (2011) ของ L. Kaifa Roland ที่ใช้การท่องเที่ยวในฐานะเลนส์ที่จะทำให้เข้าใจวัฒนธรรมคิวบาได้ดีขึ้น และพบว่าเชื้อชาติ เพศภาวะและชนชั้นเป็นประเด็นที่ท้าทายในการสร้างอัตลักษณ์ของคนคิวบาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน
- ⁵ แม้ว่าจะมีข้อถกเถียงเกี่ยวกับประเด็นเรื่อง 'การได้รับอิทธิพลทางความคิด' รวมถึงเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง Durkheim, Van Gennep, Hertz และ Marcel Mauss ในแวดวงวิชาการในช่วงนั้น อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพันกรอบวัตถุประสงค์ของบทความ

ในที่นี้จึงเป็นเพียงการนำเสนอในลักษณะไหม้ไลน์ของการเกิดขึ้นของชุดคำอธิบายนั้น ๆ

- ⁶ โดยได้ยกตัวอย่างถึงพิธีการคร่ำครวญ (Ceremonial weeping) ว่าเป็นการกระทำเพื่อยืนยันการดำรงอยู่ของความเหนียวแน่นทางสังคมและความผูกพันทางอารมณ์ระหว่างบุคคลตั้งแต่สองคนขึ้นไป (Radcliffe-Brown, 1954)
- ⁷ ตัวอย่างเช่น บทความเรื่อง “Death and Hospital Culture” (2005) ของ Kaufmans ในหนังสือ And a Time To Die: How American Hospitals Shape the End of Life. แสดงให้เห็นว่าแนวคิดเรื่องความตายภายหลังการที่เทคโนโลยีทางการแพทย์ได้เปลี่ยนแปลงความตายในสังคมอเมริกันไปตลอดกาลสร้างความตายที่ไม่เป็นที่ปรารถนาอย่างไร หรือ บทความเรื่อง “Plastination for display: A new way to dispose of the dead” (2004) ของ Tony Walter ที่พูดถึงการเก็บรักษาเนื้อเยื่อทางชีวภาพโดยวิธีทำศพด้วยสารพลาสติก (Plastination) ที่ถูกใช้เป็นวิธีการใหม่ในการรักษาสภาพร่างกายหรือชิ้นส่วนอวัยวะของคนที่เสียชีวิตไปแล้ว รวมถึงการนำออกแสดงในฐานะวัตถุของพิพิธภัณฑ์

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กนกวรรณ ธารวรรณ. 2545. รายงานผลการวิจัยบันทึกประสบการณ์ของผู้หญิงที่ตั้งท้องเมื่อไม่พร้อม. กรุงเทพฯ: โครงการรณรงค์เพื่อสิทธิอนามัยเจริญพันธุ์ สภาประชากร.
- กุลธิกา วิบูลย์ปิน และ พิทักษ์ ศิริวงศ์. 2560. พฤติกรรมและทัศนคติของนักท่องเที่ยวที่มีต่อการจัดการบริการในแหล่งท่องเที่ยวที่มีบทเรียนจากความสูญเสีย อุบัติภัย และมรณภัย: กรณีศึกษาพิพิธภัณฑ์การแพทย์ศิริราช. วารสารวิทยาลัยดุสิตธานี, 11(2): 91-105.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. (บก.). 2548. พฤติศาสตร์ทางการแพทย์กับสุขภาพในมิติสังคมวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

ชนัญ วงษ์วิภาค. 2015. การท่องเที่ยววัฒนธรรมยุคหลังสมัยใหม่ (Postmodern Tourism). ใน *วัฒนธรรมกับการท่องเที่ยว*. ม.ป.ท.: มหาวิทยาลัยศิลปากร. สืบค้นจาก <http://www.sure.su.ac.th/xmlui/handle/123456789/333>

ดวงกมล เวชวงศ์. 2554. กระบวนการนำเสนออัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ยวนในบริบทของการท่องเที่ยวผ่านหอวัฒนธรรมพื้นบ้านและตลาดทำน้ำ: ศึกษากรณีชุมชนยวน ตำบลต้นตาล อำเภอเสนาห์ จังหวัดสระบุรี. *วารสารวิทยบริการ*, 22(3): 130-149.

ทวิช จตุรพุกข์. 2548. *พรมแดน อัตลักษณ์และกระบวนการกลายเป็นสินค้า: การเมืองและวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ในบริบทการท่องเที่ยว*, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ปราณี วงษ์เทศ. 2534. พิธีกรรมเกี่ยวกับความตายในประเทศไทย. พิมพ์เนื่องในการจัดนิทรรศการเรื่อง “ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต” ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร วันที่ 17 ตุลาคม-6 พฤศจิกายน 2534. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง.

พรรณปพร ภิรมย์วงศ์. 2552. *อัตลักษณ์และการท่องเที่ยว: ศึกษากรณี ผู้ไทบ้านภู ตำบลบ้านเป้า อำเภอหนองสูง จังหวัดมุกดาหาร*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พิเชฐ สายพันธ์ และคณะ. 2544. “ผีผู้ไท”: ความหมายในความตายและตัวตน. กรุงเทพฯ: คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ภาวิกา ศรีรัตนบัลล์. 2560. “บ้าน” สุดท้ายของชีวิต: มุมมองเชิงสังคมวิทยาต่อการบริหารคุณภาพชีวิตระยะท้าย (พิมพ์ครั้งที่ 2). นนทบุรี: สำนักงานคณะกรรมการสุขภาพแห่งชาติ.

มนัสสินี บุญมีศรีสง่า. 2558. การให้ความหมายรูปแบบและกลยุทธ์การตลาดการท่องเที่ยวแบบดาร์กทัวร์ริซึม พื้นที่จังหวัดกาญจนบุรี. *วารสารวิชาการ Veridian E-Journal, Silpakorn University* ฉบับภาษาไทย มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะ, 8(2): 571-592.

- รัศมี ชูทรงเดช. 2559. *วัฒนธรรมโลงไม้ไทยในบริบทอาเซียน*. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วโย อัศวรุ่งเรือง. 2560. *ปัญหาทางกฎหมายเกี่ยวกับการตายโดยภาวะสมองตายในประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชานิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต. สืบค้นจาก <http://libdoc.dpu.ac.th/thesis/Wayo.Ass.pdf>
- วิลาสินี พนานครทรัพย์. 2554. การทำแท้ง: มุมมองที่ต่าง. *วารสารสังคมวิทยา มานุษยวิทยา*, 30(1): 91-116.
- สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ สรินยา คำเมือง และ อธิตา สุนทโรทก. 2550. *วัฒนธรรม ความตายกับความหลากหลายทางชาติพันธุ์ :มอญ-โซ่ง-กะเหรี่ยง-ม้ง-เย้า*. นนทบุรี: สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ.
- สมหมาย ชินนาค. 2541. *อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวเกี่ยวกับปัญหาและผลกระทบต่อชุมชนด้านการผลิตข้าวอุดมการณ์ชายเป็นใหญ่ผ่านพิธีกรรมความเชื่อ กรณีศึกษา: พิธีกรรมความเชื่อเรื่องผีปะกำของชาวไทย-กวย (ส่วย) เลี้ยวช้าง จังหวัดสุรินทร์*. เชียงใหม่: ศูนย์สตรีศึกษา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุดแดน วิสุทธิลักษณ์. 2558. *องค์ความรู้ว่าด้วยการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์: คู่มือและแนวทางปฏิบัติ*. กรุงเทพฯ: คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุธินี ศิวะพลกษพงศ์. 2560. *การเตรียมตัวและยอมรับความตายในโครงการเผชิญความตายอย่างสงบของเครือข่ายพุทธิกา*. กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- อภิวรรัตน์ นิยมไทย. 2556. การตายทางการแพทย์หรือสมองตาย (Brain Death) กับข้อควรพิจารณาทางกฎหมาย. *จุลนิติ* (กรกฎาคม-สิงหาคม 2556), 103-109.

อุดมลักษณ์ ชื่นตระกูล. 2556. บรรณาธิการแถลง. *วารสารสังคมวิทยา มานุษยวิทยา*, 32(1): 1-8.

เอกภพ สิทธิวรรณธนะ. 2556. *มิติทางวัฒนธรรมของความตายในโรงพยาบาลสมัยใหม่: การศึกษาเชิงชาติพันธุ์วรรณนาในโรงพยาบาลแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขา สังคมศาสตร์การแพทย์และสาธารณสุข มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

Auschwitz-Birkenau State Museum. 2020. Retrieved from <http://www.auschwitz.org/en/>

Beech, J. 2000. The Enigma of Holocaust Sites as Tourist Attractions- the Case of Buchenwald. *Managing Leisure*, 5(1): 29-41.

Bloch, M. 1971. *Placing the Dead: Tombs, Ancestral Villages, and Kinship Organization in Madagascar*. London: Seminar Press Ltd.

Bloch, M., & Parry, J. P. 1982. *Death and the Regeneration of Life*. Cambridge: Cambridge University Press.

Blom, T. 2000. Morbid Tourism-a Postmodern Market Niche with an Example from Althorp. *Norsk Geografisk Tidsskrift*, 54(1): 29-36.

Bristow, R., & Newman, M. 2005. Myth vs. Fact: An Exploration of Fright Tourism. *Proceedings of the 2004 Northeastern Recreation Research Symposium*, pp. 215-221.

Burns, G. L. 2004. Anthropology and Tourism: Past Contributions and Future Theoretical Challenges. *Anthropological Forum*, 14(1): 5-22. Retrieved from doi: 10.1080/0066467042000189908

- Clark, L. B. 2006. Placed and Displaced: Trauma Memorials. In L. Hill & H. Paris (Eds.), *Performance and Place* (pp. 129-138). London: Palgrave Macmillan UK.
- Douglas, M. 1966. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Douglas, M. 1970. *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. London: Barrie & Rockliff the Cresset P.
- Durkheim, E. 1952. *Suicide: A Study in Sociology*. London: Routledge and K. Paul.
- Durkheim, E., & Nisbet, R. A. 1976. *The Elementary Forms of The Religious Life* (2 ed.). London: Allen & Unwin.
- Endy, C. 2004. *Cold War Holidays: American Tourism in France*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Fabian, J. 1991. How Others Die-Reflections on The Anthropology of Death. *Social Research*, 39(3): 543-567.
- Foley, M., & Lennon, J. J. 1996. JFK and Dark Tourism: A fascination with Assassination. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4): 198-211.
- Foucault, M. 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*. London: Palgrave Macmillan.
- Frazer, J. G. 1913. *The Belief in Immortality and the Worship of the Dead*. London: Macmillan.
- Frazer, J. G. 1936. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (3 ed.). London: Macmillan.
- Frazer, J. G. 1966. *The Fear of the Dead in Primitive Religion*. New York, NY: Biblio & Tannen Publishers.
- Fukushima, M. 2015. 'Corpus Mysticum Digitale (Mystical Body Digital)': On the Concept of Two Bodies in the Era of Digital Technology'. *Morality* 20(4): 303-318.

- Geertz, C. 1957. Ritual and Social Change: A Javanese Example. *American Anthropologist*, 59(1): 32-54.
- Gennep, A. V. 1960. *The Rites of Passage*. London: Routledge & Paul.
- Goodwin, S. M. W., & Bronfen, E. 1993. *Death and Representation*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press.
- Graburn, N. H. H. 1983. The Anthropology of Tourism. *Annals of Tourism Research*, 10(1): 9-33.
- Hertz, R. 1960. *Death and the Right Hand*. London: Cohen and West.
- Hertz, R. 1991. A Contribution to the Study of the Collective Representation of Death. In A. C. Robben (Ed.), *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader* (pp. 19-33). Oxford: John Wiley and Sons.
- Herzfeld, M. 2016. *Siege of the Spirits: Community and Polity In Bangkok*. Chicago: University of Chicago Press.
- Huntington, R., & Metcalf, P. 1979. *Celebration of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaufman, S. R. 2000. In the Shadow of "Death with Dignity": Medicine and Cultural Quandaries of the Vegetative State. *American Anthropologist*, 102(1): 69-83.
- Kaufman, S. R. 2006. *And a Time to Die: How American Hospitals Shape the End of Life*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Kaufman, S. R., & Morgan, L. M. 2005. The Anthropology of the Beginnings and Ends of Life. *Annual Review of Anthropology*, 34(2005): 317-315.

- L. Kaifa Roland. 2011. *Cuban Color in Tourism and La Lucha: An Ethnography of Racial Meanings*. New York: Oxford University Press.
- Lennon, J. J., & Foley, M. 2000. *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*. London: Cengage.
- Lewis, C. 2008. Deconstructing Grief Toursim. *International Journal of the Humanities: Annual Review*, 6(6): 165-170.
- Malinowski, B. 1960. *Argonauts of the Western Pacific: an Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Malinowski, B. 1954. *Magic, Science and Religion and ther Essays*. Garden City, NY: Doubleday.
- Montero, C. G. 2012. *Tourism*. Retrieved from <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0025.xml>
- Nash, D., Akeroyd, A. V., Bodine, J. J., Cohen, E., Dann, G., Nelson, H. H. G., et al. 1981. Tourism as an Anthropological Subject [and Comments and Reply]. *Current Anthropology*, 22(5): 461-481.
- Nunez, T. A. 1963. Tourism, Tradition, and Acculturation: Weekendismo in a Mexican Village. *Ethnology*, 2(3): 347-352. doi: 10.2307/3772866
- Pottorff, S. M., & Neal, D. D. M. 1994. Marketing Implications for Post-Disaster Tourism Destinations. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 3(1): 115-122. doi: 10.1300/J073v03n01_08
- Radcliffe-Brown, A. R. 1954. *The Andaman Islanders*. New York, NY: Glencoe Free Press.

- Robben, A. C. G. M. 2004. *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader*. Malden, MA: Blackwell.
- Robben, A. C. G. M. 2018. *A Companion to the Anthropology of Death*. Hoboken, NJ: Wiley.
- Rojek, C. 1993. *Ways of Escape: Modern Transformations in Leisure and Travel*. London: Palgrave Macmillan.
- Rosaldo, R. 2004. Grief and a Headhunter's Rage. In A. C. G. M. Robben (Ed.), *Death, Mourning and Burial: A Cross Cultural Reader* (pp. 167-178). Malden, MA: Blackwell.
- Seaton, A. V. 1996. Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4): 234-244. Retrieved from doi: 10.1080/13527259608722178
- Sharpley, R. 2005. Chapter 20-Travels to the Edge of Darkness: Towards a Typology of "Dark Tourism". In C. Ryan, S. J. Page & M. Aicken (Eds.), *Taking Tourism to the Limits* (pp. 215-226). Oxford: Elsevier.
- Sharpley, R., & Gahigana, I. 2014. Tourist Experiences of Genocide Sites: The Case of Rwanda. *Turisticko Poslovanje*, 2014, 61-78. Retrieved from doi: 10.5937/TurPos14130615
- Smith, V. L. 1989. *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism* (2 ed.). Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Smith, V. L. 1998. War and tourism: An American Ethnography. *Annals of Tourism Research*, 25(1): 202-227. Retrieved from doi: [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(97\)00086-8](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(97)00086-8)
- Sperling, D. 2019. *Suicide Tourism: Understanding the Legal, Philosophical, and Socio-Political dimensions*. Oxford: Oxford University Press.

- Tunbridge, J. E., & Ashworth, G. J. 1996. *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*. London: Belhaven Press.
- Tylor, E. B. 1970. *Religion in Primitive Culture*. Gloucester, MA: Peter Smith.
- UNWTO. 2022. Tourism Grows 4% in 2021 but Remains Far Below Pre-Pandemic Levels. Retrieved from <https://www.unwto.org/news/tourism-grows-4-in-2021-but-remains-far-below-pre-pandemic-levels>
- Voets, T. Y. 2021. “Visit Rwanda”: A Well Primed Public Relations Campaign or a Genuine Attempt at Improving the Country’s Image Abroad? *Place Branding and Public Diplomacy*, 1-12. Retrieved from doi: 10.1057/s41254-021-00206-6
- Ston, P.R. 2018. Dark Tourism Themes, Issues and Consequences: A Preface. In Stone, P. R., Hartmann, R., Seaton, A. V., Sharpley, R., & White, L. (Eds.). 2018. *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies* (pp. 335-354). London: Palgrave Macmillan.
- Walter, T. 2004. Plastination for Display: A New Way to Dispose of the Dead. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 10: 603-627. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2004.00204.x>

